

*H. Quliyev. Konsept koqnitiv dilçiliyin əsas vahidi kimi
// Əlyazmalar yanmır. 2021, №2(13), s.161-169.*

UOT: 81.

Heydər Quliyev
*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Bakı şəhəri, R.Behbudov küç. 134
e-mail: heyderguliyev@mail.ru*

KONSEPT KOQNİTİV DİLÇİLİYİN ƏSAS VAHİDİ KİMİ

Xülasə

Koqnitiv dilçilik bir elmin çərçivəsinə sığmur, müasir humanitar biliklərin səciyyəvi xüsusiyyəti olan bir neçə fənlərin kəsişməsində yerləşir - psixolinqvistika, sosiolinqvistika, etnolinqvistika, etnopsixolinqvistika, biolinqvistika, kompüter dilçiliyi, neyrolinqvistika, siyasi dilçilik, dil coğrafiyası, dil antropologiyası kimi digər "sərhəd" sahələri xatırlatmaq kifayətdir. Koqnitiv dilçiliyin XX əsrin 70-ci illərində meydana gəlməsi alimlərə imkan verdi ki, dilə tamamilə yeni mövqelərdən yanaşsınlar və beləliklə dilçilik tədqiqatlarının üfüqlərinin genişləndirilməsinə şərait yarandı. Hal-hazırda koqnitiv dilçiliyin ideyaları üzərində fəal iş gedir, inkişaf etdirilir və öz əhatə dairəsinə yeni tərəfdarlar cəlb edir. Koqnitiv dilçilik bir cərəyanla kifayətlənmir, "qidalanmaq" üçün bir neçə cərəyanı cəlb edir. Bu səbəbdən də, onun formalaşmasında bir çox cərəyanların özünəməxsus rolu olmuşdur. Bütün bunlar onu göstərir ki, koqnitiv dilçilik bir neçə elm sahəsini öz 'bayrağı' altında birləşdirməyə müvəffəq olmuşdur. Koqnitiv dilçiliyin əsas vahidi konseptdir. "Konsept" termini elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilənə və bugünkü statusuna sahib olanadək dilçilər müxtəlif anlamlar yüklənmiş variantlardan istifadə edirdilər. Lakin "konsept" bütün bu variantları üstələdi, onların arasından sıyrılaraq "yaşama hüququ" qazandı. Əvvəlki terminlərin ehtiva etdikləri anlamları konsept termininə yükləmək, transfer etmək cəhdləri sayəsində bu termin çoxşaxəli olmağa meyilləndi. Bu yanaşmalarda bütün dilçilərin ortaq fikrə gəlmələri 'konseptin düşüncə vahidi' kimi qəbul edilməsi hesab olunur.

***Açar sözlər:** koqnitiv dilçilik, konsept, anlam, məna, dünyanın dil xəritəsi*

Giriş

Konsept ətraf ələmdə baş verən hadisələr haqqında informasiyanın toplanıb, müəyyən düzənə salınmış və saxlanıldığı mental vahiddir. Müasir dövrümüzdə koqnitiv dilçiliyin rolu böyükdür və daim öz əhəmiyyətini artırır. Hesab olunur ki, hazırda bir konseptin mahiyyətini anlamaq üçün ən məhsuldar yanaşma koqnitiv yanaşmadır, bu yanaşmaya görə konsept zehni fəaliyyət prosesində fərqli əlamət və təbəqələri aktualaşdıraraq zehni fəaliyyət prosesində müxtəlif istiqamətlərə yönələn mürəkkəb zehni vahiddir.

Pavilyonisin də dediyi kimi, dildən qabaq dünyanı dərk etmək mərhələsi var, “dil ilə tanışlıqdan əvvəl, insan müəyyən dərəcədə dünya ilə tanış olur, onu dərk edir; dünyanı hissi qavramanın məşhur kanalları sayəsində onun haqqında müəyyən (doğru və ya yalan) məlumatları alır, öz idrakının obyektlərini ayırd edir və eyniləşdirir. Dünya haqqında hər hansı bir yeni məlumatın mənimsənilməsi hər bir şəxs tərəfindən mövcud olanın bazasında həyata keçirilir. Bu şəkildə formalaşan dünya haqqında məlumat sistemi, insanın dünya haqqında müəyyən təsəvvür sistemi kimi qurduğu konseptual sistemdir [11, s. 101]. Noam Xomski dildən danışarkən iki qütbü qeyd edir: 1) E-language (yəni external language – xarici dil) və 2) I-language (yəni internal language – daxili dil). Rey Cekendof Noam Xomskinin terminologiyasından istifadə edərək konseptləri E-concepts və I-concepts olmaqla iki yerə ayırır, bunlardan I-concepts adlandırılanlara daha çox diqqət yetirilməsini məsləhət bilir [16]. Z.D.Popova və İ.A.Sterninə görə “konsept - insanın nisbətən nizamlı daxili quruluşa sahib düşüncə kodunun əsas vahidi olan, şəxsiyyətin və cəmiyyətin idrak (koqnitiv) fəaliyyətinin nəticəsini əks etdirən və əks olunan əşya və ya hadisə, verilən informasiyanın ictimai şüurda və ictimai şüurda həmin əşya və ya hadisəyə münasibəti şərh etmə haqqında kompleks və ensklopedik informasiya ehtiva edən diskret mental təşkilidir” [13, s. 34].

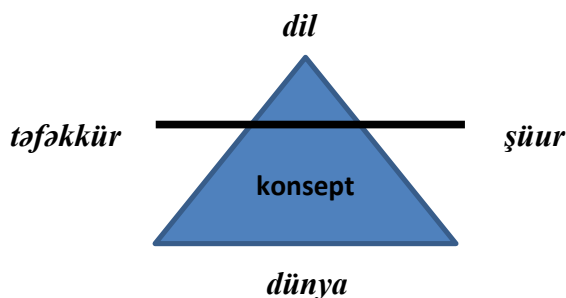
"Konsept" anlayışının yaranması filosof S.A.Askoldova-Alekseevanın "Konsept və söz" (1928) məqaləsi ilə əlaqələndirilir. Həmin məqalədə qeyd olunur ki, “konsept – ‘minbucaq’, ‘ədalət’, ‘qanun’, ‘hüquq’ və başqa bu kimi sözlərin sürətli tələffüzündə və anlanılmasında əqli dünyagörüşdə anidən yaranan hissedilməz bir sayrışmadır. Bu "bir şey", "heç bir bədi" görüntü yaratmadan, bir növ mənəvi zənginləşmə ilə nəticələnən bir bədi təəssürat yaradır. "Konsept" anlayışının bir çox tərifləri var [4, s. 267 - 279]. Lakin “Yeni fəlsəfə ensklopediyası” na əsaslanaraq bu terminin universalilər probleminin təhlili ilə əlaqədar olaraq fəlsəfəyə 12-ci əsrdə Pyer Abelyar tərəfindən gətirildiyini görürük. O, fəlsəfə ilə yanaşı dilçilik məsələləri ilə də məşğul olurdu. Ondan sonra onun işlərini davamçısı Foma Akvinskiy davam etdirir.

D.S. Lixaçyov dilin lüğət ehtiyatında dörd səviyyəni ayırır: lüğət ehtiyatının özü, lüğət növünün mənası, konseptlər və konseptlər. O, konsepti “mətndə gizlənmiş bəzi mənaların dəyişdirilməsi "əvəzedicilər", ünsiyyəti asanlaşdıran və bir şəxslə və onun milliyəti, mədəniyyəti, peşəsi, yaşı, təcrübəsi və s. ilə sıx əlaqəli olan bəzi mənaların "imkanları" kimi müəyyənləşdirir. Alimin fikrincə konsept yalnız sözün özü üçün deyil, həm də sözün əsas (lüğəvi) mənası üçün mövcuddur. O konsepti həm də mənənin “cəbri” ifadəsi hesab etməyi təklif edirdi. Bu təkliflə D.S. Lixaçyov konseptin yaranması üçün sözün lüğəvi mənasının ‘həyatı’ əhəmiyyət daşıdığını diqqətə çatdırmaq istəyir. Müəyyən kontekstdə sözlər konseptlərə çevrilə və bir söz bir neçə konseptə uyğun ola bilər. Məsələn, “təcrübə” həm iş təcrübəsi həm də həyat təcrübəsi, dünyagörüş mənasında ümumiləşdirici konsept rolunu oynayır [8, s. 275-280].

S.Q.Vorkaçyov "konsept" sözünün etimologiyasını belə izah edir: “conceptus” latın sözü olub – “concupere - con – capere” – “toplamaq”, “tutmaq”, “qaralmaq”, “düşünmək”, “başlamaq” kimi feillərdən yaranmışdır. Klassik latın dilində "conceptus" sözü yalnız "hövzə", "alovlanma", "rüşeym" və "artırma" mənalarında işlədilmişdir. "Konsept" sözü özünün təsirli feli ilə birlikdə bütün Roman dillərinə daxil olmuşdur, rus dilində isə semantik kalka olaraq işlənilmişdir yəni onun "daxili forması" morfemik vasitələrlə dəyişdirildi; по-(н)ятъ – по-(н)ятие. Konsept-anlam sinonim cütliyündə ilk termin stilistik şəkildə qeyd olunur: rus dilinin izahlı lüğətlərinin əksəriyyətində “konsept” məqaləsi ümumiyyətlə yoxdur; bir лог. ilə kitab. он "Rus dilinin böyük izahlı lüğətində" qeyd olunur. Məntiqi-psixoloji mətnlərdə rus anlam-konsepti əsasən məzmunlarının mücərrədlik dərəcəsinə görə qarşı-qarşıya qoyulur [5, s. 6]. *Konsept* sözü latın dilindəki *conceptus* ‘anlayış’ sözünün kalkası olsa da onların

sinonim kimi işlədilməsi düzgün deyildir. Y.S.Stepanov bunu belə açıqlayır: “Bu terminlər müxtəlif elmlərdə işlədilir, - **konsept** (kursiz bizimdir - H.Q.) riyazi məntiqdə, mədəniyyət haqda elmdə, kulturologiya və dilçilikdə, **anlayış** (kursiz bizimdir - H.Q.) isə məntiq və fəlsəfədə” [15, s. 42]. Həm də **konsept** termini riyazi məntiqdə, kulturologiya, dilçilikdə anlayışın məzmununa, məntiq və fəlsəfədə isə hər anlayış həm məzmun həm də əhatəliliyə malikdir. Y.S.Stepanov **konsept** termininə sinonim kimi anlam (*смысл*) sözünü göstərir. Onun fikrincə **konsept** – sözün anlamıdır; *anlayışın əhatəliliyinə* isə məna (*значение*) sözünü sinonim hesab edir [15, s. 44]. Bəzi dilçilərə görə, anlayışlardan fərqli olaraq **konseptlər** tək-cə düşünülür, həm də yaşanır. Lakin hər anlayışı **konsept** hesab etmək doğru deyil, yalnız “mədəniyyətə yüklənmiş anlayışlar **konsept** adlana bilər” [9, s. 39]. V.A.Maslova qeyd edir ki, **konsept** mürəkkəb və vacib anlayışdır, onsuz bu və ya digər mədəniyyəti təsəvvür etmək qeyri-mümkündür [9, s. 27]. Z.D.Popova və İ.A.Sternin hesab edirlər ki, anlayış da *схем*, *фрейм*, *сенари* (skript) və *геştальт* kimi **konseptin** əsas növüdür. Bu təsnifatın əsasında **konseptuallaşmış** informasiyanın xarakteri dayanır. “**Konseptlər** insanın təfəkkür prosesində əməliyyat apardığı ideal, mücərrəd vahidləri, mənalara özündə ehtiva edir. Onlar alınmış biliklərin, təcrübələrin, bütün insan fəaliyyətlərinin və dünyanı müəyyən vahidlər, "bilik kvantı" şəklində dərk etmələrinin nəticələrinin məzmununu əks etdirir” [7, s. 23-24]. **Konsept** məna və anlamdan fərqlidir. Məna problemi, bir tərəfdən, mənanın yadda saxlanması, digər tərəfdən ətraf aləmə münasibətin ifadəsi yolları ilə bağlıdır. Bizim dil sərəştərimiz söyləmələri məna daşıyan vahidlər kimi başa düşməyə imkan verir. **Konsept** abstraktdır; koqnitiv səviyyənin vahididir. O, anlayışa və mənaya aid olanı özündə birləşdirir. *Konsept təfəkkürün molekuludur*. **Konsept** mədəniyyət və təfəkkür arasında körpüdür. Bu körpü vasitəsilə insanın mental bazasına yüklənən və onu zənginləşdirən mədəniyyət özünəməxsus gücü ilə təfəkkürün formalaşmasına təsir göstərir. **Konsept** – “insan şüurunda mədəniyyət ləxmasıdır: bu şəkildə mədəniyyət insanın mental dünyasına daxil olur və "bunun vasitəsilə insan sırası, adi bir insan”, “mədəni dəyərlərin yaradıcısı olmayan” - özü mədəniyyətə daxil olur və bəzi hallarda ona təsir göstərir. **Konsept** – insanın mental dünyasında mədəniyyətin əsas özəyidir [15, s. 42-43]. Bu təsir nəticəsində mental struktur yaxud strukturlar yəni **konseptlər** yaranır. **Konsept birləşdirici/qovuşdurucu** funksiyadan başqa həm də *qoruyucu/saxlayıcı* məziyyətə sahib olur. Bütün proseslərin cərəyan etdiyi **mental poliqon** rolunu oynayır. **Konsepti söz toru** da adlandırmaq olar. Hər kəs eyni sözü fərqli şəkildə başa düşə bilər, insanlar fərqli olduğu kimi onların dərk etmə aparatı da fərqlidir. İnsan doğulandan öləncə kompüter kimi proqramlaşdırılır. Onun davranışlarını, rəftarını, münasibətini, nitqini, şəkilləndirən bu “proqramlardır”. *Konsept də mental proqramlardan biridir*. Bütün həyat boyu yaşananları ehtiva edən bu *mental proqram (konsept)* insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına xidmət edir. Bu o deməkdir ki, hər bir söz müxtəlif insanlarda müxtəlif **konseptlər** şəklində özünü büruzə verir. Mental leksikonumuza daxil olan sözlər söz toruna düşərək **qavramlaşma** (konseptuallaşma) prosesinə məruz qalırlar. “Koqnitiv dilçilik dil reallığının hadisə və predmetlərinin konseptualizasiyası ilə əlaqəli olan, insanın dil amillərinin şərhindən ayrılmazdır. Koqnitiv dilçilikdə **konseptualizasiya** (kursiz bizimdir - H.Q.) dedikdə, daxil olan məlumatların, obyektlərin və hadisələrin zehni quruluşu başa düşülür. <...> İnsan şüurunun konseptual məkanının mental verbəlləşmiş birləşmələri özündə ehtiva edən **konseptlər** (kursiz bizimdir - H.Q.) vasitəsilə təşkil edilməsi ümumiyyətlə qəbul edilir” [14, s. 137]. Hər bir dil öz imkanları çərçivəsində ətraf aləmi qavramlaşdırır. Bu proses sayəsində dünyanın dərk edilməsi asanlaşır, insan və dünya yaxud dillə dünya arasında fikir mübadiləsi sürətlənir, beləliklə, ‘*sülh*’ bərqərar olur. Təcrübə və biliklərimizin xəzinəsi formalaşmağa başlayır. Zəngin təcrübədən zəngin **konsept**, zəif təcrübədən zəif **konsept** törəyər. Hər bir şəxsin individual dünyagörüşü olduğu kimi, individual **konseptləri** və

konseptual sistemi mövcuddur. Konsept *düşüncə nüvəsi* olaraq sözlər, söz birləşmələri, cümlələr və mətlər vasitəsilə yeni mənalər meydana çıxarır yəni onların sayəsində aktuallaşır. Hətta konseptdən konsept də törəyir və zəncirvari proses meydana çıxır. Konseptlərin aktuallaşması yəni ölü nöqtədən tərpənməsi, hərəkətə keçməsi üçün aktualizatorlara və aktuallaşma sahəsinə ehtiyac var. Bu mərhələyə qədər 'mənanın ərsəyə gəlməsi' üçün şüurumuzda nələrin baş verdiyi bizə qaranlıq qalır, biz 'ışıq üzünə çıxan' tərəfini, hazır mənanı görürük. *Aysberq effekti* yaranır, kiçik bir hissəsi üzdə, böyük hissəsi isə içəridə. Bunu bu şəkildə göstərməyə çalışacağıq:

Konseptlər bəzi dilçilər tərəfindən iki hissəyə ayrılır:

1. Linqvokulturoloji konseptlər;
2. Koqnitiv konseptlər.

Linqvokulturoloji konseptlərə milli konseptlər də demək olar. Milli konseptlər milli mədəniyyətdən doğur. Mill mədəniyyət nə qədər dinamik olsa da, həm daxili həm də xarici amillərin təsiri ilə dəyişikliklərə məruz qalsa da özünəməxsusluğunu həmişə qoruyub saxlamışdır. Qeyri-milli konseptlər isə başqa mədəniyyətlərin məhsuludur. Ümumiyyətlə, linqvokulturologiya və koqnitiv dilçilik bir-birinə zidd cərəyanlar hesab edilmir, əksinə bu istiqamətdə birlikdə irəliləyirlər. Müəyyən məsələlərdə eyni yanaşmalara malikdirlər. Lakin onları fərqləndirən *düşüncədən-mədəniyyətə* yaxud *mədəniyyətdən-düşüncəyə* məsələsidir. Koqnitivistlərə görə konsept *düşüncədən-mədəniyyətə* doğru hərəkət edir. Linqvokulturoloqlar isə hərəkətin əks istiqamətdə, *mədəniyyətdən-düşüncəyə* yönəldiyini iddia edirlər. V.İ.Karasik konsepti "insanın müxtəlif yaşam sferalarına yayılan ibtidai mədəni təşkil" kimi təsbit edir [6, s. 3-16]. V.İ.Karasik və Q.Q.Slışkin linqvokulturoloji konseptin mental təbiətinə görə loqoepistema, linqvokulturema kimi digər səviyyələri yəni müəyyən yeri olmayan linqvokulturoloji vahidlərdən fərqləndiyini qeyd edirlər. Konseptin isə yeri sabitdir, şüurda yerləşir. Həm də loqoepistema, linqvokulturema anlayışları konseptin məzmun və ifadə tərəflərini tam əhatə etməyə qadir deyillər, yalnız müəyyən çərçivədə buna nail olmuşlar. Məhz şüurda dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin reallaşdığından istənilən linqvokulturoloji tədqiqat eyni zamanda koqnitiv tədqiqatdır. Buradan da linqvokulturologiya və koqnitiv dilçilik rasındakı təmas xəttinin nə qədər gözəgörünməz olduğu anlaşılır. Linqvokulturoloji konseptin digər mental vahidlərdən (freym, ssenari, arxetip, skript, qeşalt, stereotip və s.) fərqi dəyərlilik elementinə malik olmasıdır. Konsept mədəniyyəti tədqiq etdiyindən konseptin mərkəzi həmişə dəyərdir, çünki mədəniyyətin kökündə dəyər prinsipi dayanır. "Linqvokulturoloji konsept çoxölçülü mental təşkil olmaqla, ən vacib üç ölçüyə malikdir - məcazi, konseptual və dəyər. Konseptin məcazi tərəfi – bizim yaddaşımızda əks olunan predmetlərin, hadisələrin, təzahürlərin görmə, eşitmə, toxunma, dad, qoxu xüsusiyyətləridir. Konseptin konseptual tərəfi - konseptin linqvistik fiksasiyası, onun qeyd olunması, təsviri, işarəvi strukturu, həmin konseptin bir-birindən heç vaxt ayrı olmayan bu və ya digər

konseptlərə münasibətdə müqayisəli xüsusiyyətləridir. Konseptin dəyər tərəfi - bu psixi təşkilin həm fərdlər, həm də kollektiv üçün vacibliyidir. Konseptin dəyər tərəfi onu ayırmağın mümkünlüyünü şərtləndirir" [7, s. 75]. Bu yanaşmalardan belə nəticəyə gəlirik ki, mədəni dəyərlər konseptdə cəmlənmişdir, konsept dəyərlərin cəmini ehtiva edən mənəbidir. Bu dəyərlər xalqın etnokulturoloji xüsusiyyətlərini daşıyır. Biz hesab edirik ki, konsepti linqvokulturoloji və koqnitiv olaraq ayırmağa ehtiyac yoxdur. Dil və mədəniyyətin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsini ilk dəfə V. Fon Humbold "Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında" əsərində şərh etmişdir və dili **xalqın ruhu** adlandırmışdır. O yazır: "... dil daxili varlıq orqanıdır, daxili özünüanlama və təzahürdə olan varlığın özüdür. Dil öz köklərinin bütün ən incə telləri ilə xalq ruhuna bağlıdır və bu sonuncu, dilə nə qədər eyni nisbətdə təsir edirsə, onun inkişafı bir o qədər qanunauyğun və zəngin olur. ... dil xalq ruhunun sanki xarici təzahürüdür; xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir – bundan güclü eynilik təsəvvür etmək çətindir" [2, s. 28]. Mədəniyyət dil vasitəsilə qavranılır. Konseptlər də mədəniyyətlə bağlı olduğundan, xalqın ruhunu ehtiva edir. Milli mentalitetin əks olunduğu səviyyələrdən biri də leksik səviyyədir. Mədəni kodların ötürülməsi üçün körpü rolunu oynayan konseptlər milli spesifikaya bürünmüşdür. Onlarda milli mədəniyyətin izləri müşahidə olunur. Hansı konseptin milli-mədəni spesifikasiya daşıyıb-daşmadığını müəyyənləşdirmək asan deyildir. İndividin təbiət və cəmiyyətlə dil vasitəsilə əlaqədə olduğunu və dilin də təfəkkürlə bağlılığına əsaslanaraq konseptin həm *mədəniyyətdən-düşüncəyə* həm də *düşüncədən-mədəniyyətə* istiqamətlənərək öz funksiyasını yerinə yetirdiyini düşünmək mümkündür. Lakin mədəniyyəti insan yaratdığına görə *düşüncədən-mədəniyyətə* yanaşması daha münasibdir. Linqvokulturologiya termini *lingva* (dil), *culture* (mədəniyyət) və *logos* (təlim) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Dil və mədəniyyətin bir-birilə sıx şəkildə bağlılığını terminin özündə də görürük. Linqvokulturologiya mədəni dəyərləri, mifləri, folkloru, tarixi yaddaşı, ənənələri, kollektiv mentallığı, assosiasiyaları bütövlükdə xalqın ruhunu, enerjisini kodlaşdıraraq koqnitiv strukturlara transformasiya edir. Bunun nəticəsində koqnitiv konsept linqvokulturoloji xüsusiyyətləri də özündə cəmləşdirmiş və "*bayraqdar*" lıq məsuliyyətini öz üzərinə götürmüşdür. Bütün bu proseslərin hədəfi **intellektual insan** yaxud **kamil insan** yetişdirməkdir. Konseptləri *individual* və *kollektiv* olmaqla iki hissəyə ayırmaq olar. *Individual konsept* fərdin şəxsi təəssüratları, psixi durumu, dünyagörüşü, təcrübəsi, mədəniyyəti, sosial əhatəsi sayəsində formalaşır, *kollektiv konsept* isə din, folklor, tarixi proseslər, ənənə şəklində kollektiv şüurda mövcuddur. Biz konseptləri ümumi şəkildə belə səciyyələndiririk:

1. Bir şəxsin sahib olduğu konseptin məzmunu, əhatəliliyi, zənginliyi kollektiv konseptdə yaxud kollektiv şüurda olmaya bilər. Buna misal olaraq xalqımızın dahilərini; Nizami Gəncəvini, Məhəmməd Füzulini, İmadəddin Nəsimini, Nəsrəddin Tusini yaxud digər etnosların nümayəndələrini A.Enşteyni, N.Teslanı və b. göstərə bilərik. Onların nəinki mənsub olduqları etnos, hətta bütün dünyadakı etnoslar içərisində üstün zəkaya, *öncədən düşünməyə*, öngörməyə, məntiqə, ilahi vergiyə və b. məziyyətlərə sahib olduqları həqiqətdir. Bütün bunlar sayəsində onların individual konsepti kollektiv konseptdən daha məzmunlu, daha əhatəli, daha zəngin olmuşdur. Onların sahib olduqları *unikal konseptlər* heç kimdə olmamışdır.

2. Milli mədəniyyətdə yaxud qeyri-milli mədəniyyətlərdə olan konsept individual şüurda olmaya bilər. Bunun səbəbi ümumi mədəniyyətdə qəbul edilmiş stereotiplərin individ tərəfindən qəbul edilməməsidir. O, öz düşüncə tərzini ilə belə stereotiplərin onun üçün uyğun olmadığına əmin olur, çünki o ümumi mədəniyyətin təqdim etdiklərini şüursuz şəkildə qəbul etmir, öz *düşüncə süzgecindən* keçirir. Nəzərə alsaq ki, stereotiplər şəraitdən asılı olaraq sosial təsəvvürlərin və normaların dəyişməsilə dəyişir və qiymətləndirici/emosional çalarlara malikdir, onda sabit konsept ehtiva edən fərdin təqdim olunanı kor-koranə *mental ələkdən*

keçirmədən dərk etməsi qeyri-mümkündür. Burada əsasən etnik stereotiplər diqqət mərkəzində olur. Kollektiv şüur individual şüurda baş verən həyəcanlardan, hisslərdən; ruhundakı fırtınalardan xəbərsizdir.

3. Kollektiv şüurda olan konsept individual şüurda olmaya bilər yaxud bir-birinə yaxın/uzaq formada şərh edilə, qavramlaşdırıla (konseptuallaşdırıla), kateqoriyalaşdırıla bilər. Səbəb kimi ətraf aləmin fərqli yollarla "mənimsənilməsi" yaxud "özünüküləşdirilməsi" ni göstərmək olar.

4. Konsepti və ya konseptləri yaşadan, qoruyan, "qayğısına qalan" individual və kollektiv şüurdur. Bunlarsız konseptin (konseptlərin) mövcudluğu mümkün olmazdı. Konsept həm universal həm də etnospesifik xüsusiyyətləri ehtiva edir.

Konsept anlayışı birbaşa dünyanın dil xəritəsi ilə əlaqəlidir. 'Dünyanın dil xəritəsi' anlayışının banisinin V.fon Humbold olması qəbul edilmişdir. Sonralar bu işi Y.L.Vaysqerber, İ.Herder davam etdirmişdir. Bu məsələdə E.Sepir və B.L.Uorfun linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinin də məxsusi rolu vardır. Prof. F.Veysəllinin bu anlayış haqqındakı fikirləri maraqlıdır: "... dil xalqın milli şüurunda olan hər şeyi tam və dolğun əks etdirə bilmədiyi üçün bu mənzərə müəyyən mənada məhduddur və birtərəflidir. Həm də dil şüuru daha çox tarixi təsəvvürləri əks etdirir, etnosun hazırkı konseptləri dildə tam əks olunmur. Xalqın təfəkkürü ətraf aləmə dillə bağlanır, xalqın mövcudluğunun istənilən mərhələsində dünyanın koqnitiv mənzərəsini ümumi cizgilərdə bərpa etmək olar. Dil mənzərəsi koqnitiv mənzərə ilə eyniləşdirilə bilməz, çünki dildə yalnız ünsiyyət üçün əhəmiyyət daşıyan şeylər ifadə olunur. Ünsiyyətdə əhəmiyyətli olan şey xalqın mədəniyyəti üçün əhəmiyyət daşıyan konseptlə ifadə olunur. İnsanın təfəkkürünə və davranışına bu və ya digər şəkildə dünyanın koqnitiv mənzərəsi təsir göstərir. Dünyanın koqnitiv mənzərəsini əks etdirən dildəki bölgü, əslində, dil vasitəsi ilə deyil koqnitiv klassifikatorlarla həyata keçirilir. Dil yalnız koqnitiv üzvlənməni reallaşdırır. Konseptlərə dildən savayı daha təsirli vasitə olmasa da, dil, konseptləri fraqmentar əks etdirir. Beləliklə, dünyanın konseptlər mənzərəsi və dil mənzərəsi mental və verbal cəhətdən bir-birilə bağlı olan şüurun forma və məzmununu əks etdirir" [3, s. 42]. E.Sepir və B.L.Uorfun fikirlərinə görə, insanlar dünyanı öz dillərinin prizmasından mənimsəyirlər, dillər öz "dünyalarının dil xəritələrinə" görə fərqlənirlər və müxtəlif dillərdə danışan insanlar müxtəlif təfəkkürə malikdirlər. Bu nəzəriyyə B.A.Serebrennikov tərəfindən sərt tənqid olundu. O, qeyd edirdi ki, müxtəlif dillərin insan şüurunda müxtəlif (dünyanın dil xəritəsi) "DDX" yaratması mümkün deyil, onlar yalnız "DDX"-nə xalqın həyat tərzinin, fəaliyyətinin, mədəniyyətinin spesifikasiyası ilə izah olunan predmetlərin, hadisələrin və s. vacibliyi ilə müəyyən olunan xüsusi rəng qatırlar. Dil "DDX" formalaşdırmaq üçün məxsusi gücə malik deyil [10, s. 70]. Dilçilikdə dünya xəritəsi *dünyanın koqnitiv yaxud konseptual xəritəsi* və *dünyanın dil xəritəsi* olaraq iki yerə bölünür. "DDX" düşüncə prosesinin nəticəsi və konseptlərin cəmi olduğuna görə *koqnitiv yaxud konseptual dil xəritəsi* adlandırılır. *Dünyanın koqnitiv xəritəsi* (DKX) dünyanın dil xəritəsinə nisbətən daha zəngin hesab edilir. *Dünyanın koqnitiv xəritəsi* əsasən konseptlərin tədqiqi ilə məşğuldur. Hər bir insanın özünəməxsus "DKX" ola bilər, çünki dünyagörüş, qavrama, anlama, mənimsəmə və s. fərqlidir. Müxtəlif dillərdə danışan insanların yaxın hətta eyni *dünyanın koqnitiv xəritəsinə* yaxud eyni dildə danışanların müxtəlif "DKX" malik olmaları istisna deyil. Dünyanın dil xəritəsi dünyanın koqnitiv xəritəsinin tərkib hissəsidir, onunla qırılmaz əlaqəyə malikdir, ondan asılıdır, ona tabedir.

İnsanla dünya arasındakı "gözəgörünməz bağlılıq" yaxud "asılılıq" dünyanın xəritəsinin meydana çıxmasına əsas vermişdir. İnsan dünyanı necə görmək istəyirsə o şəkildə də öz şüurunda bu dünyanın konturlarını çızır və 'öz dünyasında'; 'ruh aləmində' təəssüatları ilə baş-baş qalır, "ruhi modelini" formalaşdırmağa başlayır. Buna "fərdi xəritə"

də deyilir. Bu proses *dillə* bağlı olduğundan “dünyanın *dil xəritəsi*” adlanır. ‘*Xəritəni*’ biz iki hissəyə ayırırıq:

1. Milli xəritə;
2. Global xəritə.

Milli xəritə bir etnik qrup üzvünün bütün fəaliyyətlərinin nəticəsi olaraq dünyanın görüntüsü, ətraf aləmlə təmasları, inkişafın müvafiq mərhələlərində nəsilən-nəsilə ötürülə bilən dünya haqqında bütün biliklərinin, təsəvvürlərinin sistemləşdirilmiş məcmusu və doğma dildə ifadə olunması imkanlarının mövcudluğudur.

Global xəritə bir etnik qrupa doğma olmayan, xarici dilin yaxud dillərin öyrənilməsi yolu ilə əldə edilən, dünya ilə bağlı fikirlərin, mənəvi aləmin, mədəniyyətin, biliklərin, təsəvvürlərin, kodların məcmusudur.

Nəticə

Hər söz ideyadır, hər ideya bir konseptdir ancaq hər konsept bir yaxud bir neçə ideyadan təşkil oluna bilər. Bizim təfəkkürümüz ideyalarla zəngindir və “gün işığına” çıxacağını gözləyir. Bu gözləntilər konseptlər sayəsində reallaşır. Konsept dəyər tutumuna sahibdir. İdeyalar dəyəərə malik olduğunda konseptə çevrilir. Dəyərsiz ideyalar konseptə çevrilmirlər çünki insan daim özü, ətrafı, yaşadığı yer, dünya və s. haqqında müsbət düşüncələr daşıyır, “istehsal etməyə” çalışır, gələcəyə daha ümidlə baxır bir sözlə həyatın mənasını axtarır. Bu şəkildə öz həyatını maraqlı görmək istəyir. Əlbəttə, belə olması üçün dəyərli ideyalarla yaşmalıdır. İnsan özünü müvafiq yolla inkişaf etdirərkən ideyalar sistemi yaradır. Bunun sayəsində konsept və ideya arasında dəyər mübadiləsi qaçılmaz olur. Bu dəyərlər bizim mental baxışlarımızın və hislərimizin toplandığı məkandır. Dəyərlərdən ibarət olan ideyalardan zaman keçdikcə ideologiya yaxud ideologiyalar törəyir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, «Zərdabi LTD» MMC, 2011.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
3. Veysəlli, F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı, Mütərcim, 2015.
4. Аскольдов, С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. / Под ред. проф.В.П. Нерознака. - М.: Academia, 1997. - с. 267 – 279.
5. Воркачѳв, С.Г.: Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа. Краснодар, 2002.
6. Карасик, В.И. Культурные доминанты в языке / В. И. Карасик // Языковая личность: культурные концепты: сб. науч. тр. – Волгоград: 1996.
7. Концептуализация и смысл / отв. ред. И. В. Поляков. – Новосибирск, 1990.
8. Лихачѳв, Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология / Д.С. Лихачев. — М.: Academia, 1997 — с. 270 –287.

9. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. Минск, Тетрасистемс, 2005.
10. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику: Учебное пособие. М.: Флинта: Наука, 2007.
11. Павилёнис Р.И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка. М.: Мысль, 1983. — 286 с.
12. Пименова, М.В. Ментальность: лингвистический аспект. Кемерово: 1996.
13. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М.: АСТ: Восток–Запад, 2007. – 314 с. – (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия).
14. Попова, Т.Г. Национально-культурная семантика языка и когнитивно-социокоммуникативные аспекты: на материале английского, немецкого и русского языков: дис. ...д-ра филол. наук: М., 2004.
15. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. М.: Академический Проект, 2004.
16. Ray Jackendoff. What is a Concept? // Frames, fields, and contrasts: new essays in semantic and lexical organization / edited by Adrienne Lehrer, Eva Feder Kittay, 1989.

Heydar Guliyev

Concept as a basic unit of cognitive linguistics

Cognitive linguistics does not fit into the frame of one science, it is at the intersection of several disciplines characteristic of modern humanities - psycholinguistics, sociolinguistics, ethno-linguistics, ethnopsycholinguistics, biolinguistics, computer linguistics, neuro-linguistics, political linguistics, it is enough to remember "border" areas like linguistic geography and linguistic anthropology. The emergence of cognitive linguistics in the 1970s allowed the scholars to approach the language with a completely new point of view, expanding the horizons of linguistic research. At the present time, the ideas of cognitive linguistics are actively developing and attracting new proponents. Cognitive linguistics is not limited to one trend, it includes several directions to "be nourished". For this reason, many fields played a special role in its formation. All this shows that cognitive linguistics has managed to unite several disciplines under its "flag". The basic unit of cognitive linguistics is concept. Until then, the term "concept" was not accepted by the scientific community and did not acquire a contemporary status, linguists used variants with different meanings. However, the "concept" overcame all these options, slipping out of them and getting the "right to life". Due to the attempt to transfer the meaning of the previous terms to the term concept, the term became more diverse. In these approaches, the consensus of all linguists is included in the fact that the concept is perceived as a unit of thought.

Keywords: *cognitive linguistics, concept, sense, meaning, language map of the world*

Гейдар Гулиев

Концепт как базовая единица когнитивной лингвистики

Когнитивная лингвистика не вписывается в рамку одной науки, она находится на пересечении нескольких дисциплин, характерных для современных гуманитарных наук - психолингвистика, социолингвистика, этнолингвистика, этнопсихолингвистика.

тика, биолингвистика, компьютерная лингвистика, нейролингвистика, политическая лингвистика, а также достаточно вспомнить «пограничные» области как языковая география и языковая антропология. Появление когнитивной лингвистики в 1970-х годах позволило ученым подойти к языку с совершенно новой точки зрения, расширив горизонты лингвистических исследований. В настоящее время идеи когнитивной лингвистики активно развиваются и привлекают новых сторонников. Когнитивная лингвистика не ограничивается одним направлением, она включает в себя несколько направлений, чтобы «питаться». По этой причине многие течения играли особую роль в его формировании. Все это показывает, что когнитивная лингвистика сумела объединить несколько дисциплин под своим «флагом». Основной единицей когнитивной лингвистики является концепт. До тех пор, пока термин «концепт» не был принят научным сообществом и не приобрел нынешний статус, лингвисты использовали варианты с разными значениями. Однако «концепт» преодолела все эти варианты, выскользнув из них и получив «право на жизнь». Из-за попыток перенести значения предыдущих терминов в термин концепт, термин стал более разнообразным. В этих подходах консенсус всех лингвистов заключается в том, что концепт воспринимается как единица мысли.

***Ключевые слова:** когнитивная лингвистика, концепт, понятие, значение, языковая картина мира*

Professor **Azad Məmmədov** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.